

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Проблеми сучасної психології

**Збірник наукових праць
Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка,
Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України**

Випуск 36

Кам'янець-Подільський
«Аксиома»
2017

Рецензенти:

- І.В.Ващенко** – доктор психологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
- В.О.Моляко** – академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна
- Аркадіюс Мажець** – професор, доктор габілітований, Академія імені Яна Длугоша в Ченстохові, Республіка Польща

*Рекомендовано до друку рішеннями Вчених рад
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
(протокол № 6 від 28.04.2017 р.),*

*Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 5 від 27.04.2017 р.)*

Міжнародна редакційна колегія:

С.Д.Максименко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України (головний редактор), Україна; **С.В.Тополов**, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, Україна; **В.В.Клименко**, доктор психологічних наук, професор, Україна; **О.М.Кокун**, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Україна; **Л.А.Онуфрієва**, кандидат психологічних наук, доцент (відповідальний редактор), Україна; **М.Л.Смільсон**, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Україна; **Н.В.Чепелєва**, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Україна; **Альфред Прітц**, професор, доктор з психології та педагогіки, ректор університету імені Зігмунда Фрейда (Австрійська Республіка); **Антон Фабіан**, професор, доктор габілітований, Університет Павла Йозефа Шафарика в Кошицях (Словацька Республіка); **Юрай Штенцл**, доктор наук, доцент, Вища школа охорони здоров'я та соціальної роботи св. Єлизавети, м. Братислава (Словацька Республіка); **Беата Анна Земба**, доктор гуманітарних наук у галузі опікунської та соціальної педагогіки, ад'юнкт, Жешівський університет (Республіка Польща); **Марек Палюх**, професор надзвичайний, доктор габілітований гуманітарних наук, Жешівський університет (Республіка Польща); **Уршуля Груца-Мьонсік**, доктор педагогічних наук, ад'юнкт, Жешівський університет (Республіка Польща); **І.О.Фурманов**, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології, Білоруський державний університет (Республіка Білорусь); **О.І.Медведська**, кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології, Брестський державний університет імені О.С. Пушкіна (Республіка Беларусь).

Міжнародна наукова рада:

Євген Глива, доктор філософських наук з психології, іноземний член НАПН України, професор-консультант товариства «Дослідження клінічного гіпнозу» (Австралія); **Роман Трач**, доктор філософських наук, професор, іноземний член НАПН України (США); **Мечислав Радохонський**, доктор габлітований, професор надзвичайний Жешівського університету в Жешові (Республіка Польща); **Мірослав Чапка**, доктор наук з освіти, професор, ректор Вищої школи економіки і адміністрації в Битомі (Республіка Польща); **Лешек Фрідерік Коженьовські**, доктор габлітований з економіки, професор, Президент Європейської асоціації безпеки (European Association for Security), науковий редактор загальноєвропейського наукового журналу «Безпекознавство» (Республіка Польща); **Данута Мажець**, професор, доктор габлітований, Академія імені Яна Длугоша в Ченстохові, (Республіка Польща); **Беата Балогова**, професор, доктор габлітований, Пряшівський університет (Словацька Республіка); **Аліса Петрасова**, доцент, Пряшівський університет (Словацька Республіка); **В.І.Луговий**, перший віце-президент НАПН України, академік НАПН України, доктор педагогічних наук, професор (Україна); **О.Я.Чебикін**, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна); **Т.С.Яценко**, академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна).

П 68 Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 36. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. – 416 с.

У збірнику наукових праць висвітлено найбільш актуальні проблеми сучасної психології, представлено широкий спектр наукових розробок вітчизняних і закордонних дослідників. Здійснено аналіз проблем, умов і труднощів психічного розвитку, вікових та індивідуальних особливостей становлення особистості й психології навчання.

Збірник наукових праць адресовано професійним психологам, докторантам і аспірантам, усім тим, хто цікавиться сучасним станом розвитку психологічної науки.

УДК 378(082):159.9
ББК 74.58+88я43

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 19651-9451 ПР від 30.01.2013 р.

Збірник поновлено у Переліку наукових фахових видань України з психології. Наказ Міністерства освіти і науки України за № 261 від 06.03.2015 року

Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології» проіндексовано у міжнародних наукометричних базах: INDEX COPERNICUS (IC) (з 2013 р.), GOOGLE SCHOLAR (з 2013 р.), CEJSH (THE CENTRAL EUROPEAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES) (з 2015 р.), RESEARCH BIBLE (з 2016 р.), ERIN PLUS (з 2016 р.), OAJI (з 2016).

<http://problemps.kpnu.edu.ua/en/>
kpnu_lab_ps@ukr.net

© Автори статей, 2017
© «Аксіома», видання, 2017

О.А. Козлюк

olga_rdg@ukr.net

Н.М. Руденко

nrudenko1961@mail.ru

Особливості розвитку тривожності дошкільників у системі дитячо- батьківських взаємин

Kozliuk O.A. Features of preschoolers' anxiety development in the system of child-parent relationship / O.A. Kozliuk, N.M. Rudenko // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 36. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2017. – P. 131–145.

O.A. Kozliuk, N.M. Rudenko. Features of preschoolers' anxiety development in the system of child-parent relationship. The relevance of the problem of anxiety for modern society and the peculiarities of the impact of child-parent relationships in the development of anxiety manifestations in preschool children have been substantiated in the article. It has been analyzed the researches on anxiety and child-parent relationship. The basic approaches to the study of the problem of anxiety have been defined. The peculiarities of influence of the child-parent relationships on the development of anxiety manifestations in preschool children have been considered. The essence of the concept of anxiety and its species has been revealed. It has been displayed the difference between anxiety and fear. The results of the present experimental research of the psychological features of anxiety in the system of child-parent relationship in preschool children have been given.

In order to identify the level of anxiety it was used the methods of studying of the attitude of children to their fathers and methods of studying of the styles of parents' attitude to children and their impact on the level of anxiety of the child. It has been proved that the nature of the child-parent relationships directly affects the level of anxiety of preschool children. It has been concluded that the styles of the parental attitudes as «authoritarian hyper-socialization» and «the little loser» have the direct impact on the level of anxiety of preschool children. Thus, the positive parents' attitude to children, recognition of their individuality forms the positive view of the world and on oneself in children. However, the excessive

O.A. Kozliuk – the scientific contribution of the co-author is 50%.

N.M. Pudenko – the scientific contribution of the co-author is 50%.

regulation of the child's life, disregard for his/her personality can lead to negative consequences, to the formation of low self-esteem in children, as well as the emergence of self-reliance and constant anxiety concerning this. That is the tendency of anxiety increasing in preschoolers.

The authors associate the prospects for the further study with the correction of manifestations of anxiety in preschool children by developing the special socio-psychological training and the participation of children and their parents in it.

Key words: relationships, preschool children, a family, child-parent relationships, parenting style, anxiety, alert, fear.

О. А. Козлюк, Н. М. Руденко. Особливості розвитку тривожності дошкільників у системі дитячо-батьківських взаємин. У статті обґрунтовано актуальність проблеми розвитку тривожності для сучасного суспільства та розглянуто особливості впливу дитячо-батьківських взаємин на розвиток тривожних проявів у дітей дошкільного віку. Проаналізовано дослідження з проблеми тривожності та дитячо-батьківських взаємин. Розкрито суть поняття тривожність, її види. Показано відмінності між тривожністю і страхом. Представлено результати власного експериментального дослідження психологічних особливостей тривожності в системі дитячо-батьківських взаємин дітей дошкільного віку. З метою виявлення рівня тривожності використано методи, спрямовані на вивчення ставлення дітей до своїх батьків, і методи, спрямовані на вивчення стилів ставлення батьків до дітей та їх вплив на рівень тривожності дитини. Доведено, що характер дитячо-батьківських взаємин безпосередньо впливає на рівень тривожності дошкільника. Зроблено висновок, що такі стилі батьківського ставлення як «авторитарна гіперсоціалізація» та «маленький невдаха» у сім'ї мають вплив на рівень тривожності дітей дошкільного віку. Так, позитивне ставлення до дітей з боку батьків, визнання їхньої індивідуальності, формують позитивний погляд на світ і на самих себе в дітей; разом з тим, надмірна регламентація життя дитини, неповага до її особистості здатні призвести до негативних наслідків, формування низької самооцінки у дітей, а також виникнення невпевненості в своїх силах і постійному переживанні з цього приводу. Тобто спостерігається тенденція до збільшення проявів тривожності у дошкільників. Перспективи подальшого вивчення цієї проблеми пов'язуємо з корекцією проявів тривожності шляхом розробки та участі дітей і їхніх батьків у спеціальному соціально-психологічному тренінгу.

Ключові слова: взаємини, діти дошкільного віку, сім'я, дитячо-батьківські взаємини, стилі виховання, тривога, тривожність, страх.

О. А. Козлюк, Н. М. Руденко. Особенности развития тревожности дошкольников в системе детско-родительских отношений. В статье раскрывается актуальность проблемы развития тревожности для общества и рассматриваются особенности влияния детско-родительских отношений на развитие тревожных проявлений у детей дошкольного возраста. Проанализированы исследования по проблеме тревожности

и детско-родительских отношений. Раскрывается суть понятия тревожность, ее виды. Показано отличие между тревожностью и страхом. Представлены результаты собственного экспериментального исследования психологических особенностей тревожности у детей дошкольного возраста в системе детско-родительских отношений. С целью выявления уровня тревожности используются методы, которые направлены на изучение стилей отношения детей к своим родителям, и методы, которые исследуют стили отношения родителей к детям и их влияние на уровень тревожности ребёнка. Доказано, что характер детско-родительских отношений непосредственно влияет на уровень тревожности дошкольника. Сделан вывод о том, что такие стили родительского отношения, как «авторитарная гиперсоциализация» и «маленький неудачник» в семье влияют на уровень тревожности детей дошкольного возраста. Так, положительное отношение к детям со стороны родителей, признание их индивидуальности формируют положительный взгляд на мир и самого себя у детей. Вместе с тем, чрезмерная регламентация жизни ребёнка, неуважение его личности способны привести к негативным последствиям, формированию низкой самооценки у детей, а также возникновению неуверенности в своих силах и постоянному переживанию по этому поводу. То есть наблюдается тенденция к увеличению проявлений тревожности у дошкольников. Перспективы дальнейшего изучения этой проблемы связываем с коррекцией тревожности путём разработки и участия детей и их родителей в специальном социально-психологическом тренинге.

Ключевые слова: отношения, дети дошкольного возраста, семья, детско-родительские отношения, стили воспитания, тревога, тревожность, страх.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем сьогодення є формування гармонійних взаємин в сім'ї. Разом з тим в сучасному суспільстві спостерігається деформація взаємин дорослих і дітей, що порушує їх глибинні зв'язки. У багатьох батьків спостерігається зниження відповідальності, серйозний дефіцит уваги і поваги до дитини, що призводить до виникнення тривожних станів у дитини. Таким чином, гостро постає суперечність між потребою дитини в постійній опіці, захисті та підтримці та безперервним послабленням, а подекуди і відсутністю належної уваги з боку близьких дорослих, що призводить до гострого конфлікту та як наслідок штучної затримки особистісного розвитку дошкільника. Як свідчать спеціальні експериментальні дослідження (З. Кісарчук, Я. Омельченко) психічних станів у дітей, найбільш поширеними явищами в Україні, в останні роки, є тривожність і страхи. Причому спостерігається стійка тенденція до зростання кількості дітей з тривожними проявами. Так, якщо кількість дошкільників зі стійкою тривогою в 1983 році становила від 16 %, то в 2015 році – від 72 % [9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність і закономірності взаємодії батьків і дітей у сучасних умовах стали предметом наукових пошуків психологів і педагогів О. Докукіної, К. Журби, О. Кононко, Т. Кравченко, В. Кузя, С. Ладивір, В. Оржеховської, З. Плохій, Л. Повалій, В. Постового, О. Хромової. Ранній досвід взаємодії батьків із дітьми досліджували А. Адлер, Е. Берн, Дж. Боулбі, Д. Віннікот, М. Кляйн, М. Лісіна, А. Фрейд, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні та ін.

Експериментальний аналіз специфіки батьківсько-дитячих взаємин проведений у дослідженнях А. Варги, Ю. Гіппенрейтер, В. Гарбузова, О. Захарова, Е. Ейдемільера, О. Сидоренко, В. Століна, Е. Юстицька.

Проблема тривожності займає особливе місце не лише у психології. Означеній проблемі присвячена чимала кількість досліджень у психіатрії, біохімії, фізіології, філософії та соціології. Сформувались основні підходи до розуміння феномену тривожності: як «центральної проблеми сучасної цивілізації» (Е. Еріксон, Р. Мей); як найважливіша характеристика нашого часу: їй надається значення основного «життєвого переживання сучасності» (Ф.-Т. Готвальд, В. Ховальд); як вузловий пункт, у якому об'єднуються найрізноманітніші та найважливіші питання, це — таємниця, рішення якої повинно пролити яскраве світло на все душевне життя людини (З. Фрейд).

Тривогу як емоційний стан і як ситуативну чи особистісну рису, що виникає у процесі адаптації до середовища та виконання різних видів діяльності, вивчали Ю. Александровський, Ф. Горбов, А. Леонова, Я. Рейковський, К. Сантросян, Ю. Ханін, Х. Хекхаузен. У дослідженнях Г. Айзенка, В. Кисловської, М. Ландерс, Н. Лисенко, Н. Левітова, М. Махоні, Ч. Спілбергера тривожність розглядається як реакція на соціальні впливи при певних індивідуальних психофізіологічних особливостях, а в дослідженнях В. Мясичева, Є. Соколова та ін. як реакціях, що може виникати за певних психосоматичних захворювань. Вплив самооцінки та рівня домагань на розвиток тривожності вивчали Л. Бороздіна, Н. Наєнко, А. Прихожан, О. Соколова.

Феномен тривожності щодо дітей дошкільного віку розглядається в широкому контексті, зокрема у вивченні таких його чинників як соціальна ситуація розвитку дитини, особливості сімейних стосунків та взаємодія педагогів з дітьми в процесі виконання різних видів діяльності (Г. Абрамова, О. Дусавицький, І. Дубровіна, Р. Овчарова, А. Прихожан, А. Співаківська).

Не зважаючи на велику кількість досліджень у психології не існує єдиного підходу до визначення тривожності. Багатозначність терміна «тривожність» є наслідком використання цього поняття у різноманітних значеннях. Так, під тривожністю розуміють і гіпотетичну «змінну», і тимчасовий психічний стан, що виникає під впливом стресових факторів, і фрустрацію соціальних потреб, і властивість особистості, яка дається через опис внутрішніх факторів і зовнішніх характеристик. З іншого боку, дослідники однакові у визначенні основних моментів, що дозволяють окреслити окремі «загальні контури» тривожності (розгляд її у співвідношенні «стан-властивість», розуміння функцій стану тривоги, стійкої тривожності) і виділення тривожного типу особистості (П. Горностай, І. Грабська, Т. Титаренко) [1].

У психологічному словнику А. Петровського і М. Ярошевського тривожність розглядається як схильність індивіда до переживання й тривоги, що характеризується низьким порогом виникнення реакції тривоги [6, с. 132]. Поняття «тривожність» вважається одним з основних параметрів індивідуальних відмінностей.

На думку Р. Немова, тривожність визначається як властивість людини переходити у стан підвищеного занепокоєння, відчувати страх і тривогу в специфічних соціальних ситуаціях [7, с. 460].

Одним з перших, хто ввів у наукову психологію положення про тривожність як особистісний феномен, був відомий психолог і психіатр Г. Салліван. На його думку, тривожність породжується міжособистісними взаєминами, а потреба в уникненні або усуненні тривожності фактично дорівнює потребі в міжособистісній надійності і безпеці. Якщо у дитини з самого початку буде створено почуття міжособистісної надійності, то воно не дозволить розвинути тривожності. Особистість – це адаптивне утворення, яке багато в чому ґрунтується на переживанні тривожності [11].

Розглядаючи у якості головної цілі розвитку людини прагнення до самореалізації, К. Хорні підкреслює центральну роль незадоволення потреби. Вона оцінює тривогу як основну протидію означеній тенденції. У дитини є певні міжособистісні потреби – у любові, турботі, схваленні зі сторони інших тощо. Якщо ці потреби задовольняються у ранньому досвіді дитини, якщо вона відчуває любов і підтримку оточуючих, то у неї розвивається почуття безпеки і впевненості у собі. Але часто близькі люди не можуть створити для дитини адекватну атмосферу – їх ставлення до дитини блокується власними викривленими і невротичними потребами, конфліктами й очікуваннями. У результаті в дитини

виникає базова тривожність як переживання глибокої ненадійності і стурбованості. Це почуття ізольованості і безпомічності дитина сприймає як потенційно вороже для себе [13].

Значні проблеми у розумінні феномену тривожності пов'язані з ототожненням її зі схожими поняттями, а саме – тривогою і страхом. До XIX ст. усі ці поняття об'єднувались єдиним поняттям «страх».

У сучасній психологічній науці вважається, що страх – реакція на конкретну певну реальну небезпеку, а тривожність – переживання непевної без об'єктної загрози переважно уявного характеру. Існують інші точки зору, наприклад, страх переживається при вітальній загрозі (коли щось загрожує цілісності людини як живої істоти або людському організму), а тривожність – при загрозі соціальної і особистісної. Небезпека в цьому випадку загрожує цінностям людини, потребам «Я», її уявленням про себе, стосунками з іншими людьми; статусу в суспільстві [10, с. 97–103].

У дослідженнях К. Ізарда страх розглядається як фундаментальна емоція, а тривожність – як більш складне емоційне утворення, що формується на його основі, часто у комбінації з іншими базовими емоціями [2].

Характерна ознака тривоги – неможливість визначити характер загрози і передбачити час її виникнення. Неусвідомленість причин, що викликали тривогу, може бути пов'язана з відсутністю чи недостовірністю інформації, яка дозволяє аналізувати ситуацію, з неадекватністю її логічної переробки або неусвідомленістю чинників, що викликають тривогу в результаті включення психологічного захисту. Тривога виявляється відчуттям незрозумілої небезпеки.

А. Прихожан провела ґрунтовне дослідження, присвячене вивченню тривоги як стану і тривожності як стійкого функціонального утворення на різних етапах дитинства: від старшого дошкільного до раннього юнацького віку. Вивчення тривожності на різних етапах дитинства є важливим як для розкриття суті означеного явища, так і для розуміння вікових закономірностей розвитку емоційної сфери людини. Саме тривожність знаходиться в основі цілої низки психологічних труднощів дитинства, в тому числі порушень розвитку та поведінки дитини і підлітка (наприклад, деліквентність та аддиктивна поведінка) [10].

На думку А. Прихожан, тривога – емоційний стан, а тривожність – особистісне утворення. Згідно її точки зору, певний рівень тривожності в нормі властивий всім людям і є необхідним

для оптимального пристосування людини до дійсності. Найвність тривожності як стійкого утворення – свідчення порушень в особистісному розвитку, що перешкоджає нормальному розвитку, діяльності, спілкуванню. Тривожність розглядається як емоційно-особистісне утворення, яке має когнітивний, емоційний і операційний аспекти [10].

На психологічному рівні тривожність відчувається як напруження, стурбованість, нервозність, і переживається у вигляді почуття невизначеності, безпомічності, безсилля, незахищеності, самотності, неможливості прийняти рішення та ін. На фізіологічному рівні – у посиленні серцебиття, зростанні частоти дихання, збільшенні хвилинного об'єму циркуляції крові, підвищенні артеріального тиску, зростанні загальної збудливості, зниження порогів чутливості, коли раніше нейтральні стимули набувають негативного емоційного забарвлення.

Частіше за все тривожність розвивається тоді, коли дитина знаходиться у стані внутрішнього конфлікту. Виникнення тривожності – результат недостатньої адаптивності психофізіологічних механізмів, що виявляється в посиленні рівня активації нервової системи і, як наслідок цього, неадекватних поведінкових реакцій [1].

Тривожність має захисну (передбачення небезпеки і підготовка до неї) та мотиваційну функції (легка тривожність посилює мотивацію досягнення).

Ступінь тривожності буває легкий, сильний, нормальний або оптимальний, надмірний. Нормальний (оптимальний) рівень тривожності розглядається як необхідний для ефективного пристосування до дійсності (адаптивна, мобілізуюча тривога). Надмірно високий рівень розглядається як дезадаптивна реакція, що виявляється у загальній дезорганізації поведінки і діяльності. У руслі вивчення проблем тривожності розглядається і повна відсутність тривоги як явище, що перешкоджає нормальній адаптації, а також як стійка тривожність, що заважає нормальному розвитку і продуктивній діяльності.

На інтенсивність тривожності впливають рівень мотивації досягнень, важкість задачі, дефіцит часу, ступінь навіюваності особистості. Тривожність як стійке утворення обумовлена незадоволенням провідних соціогенних потреб, перш за все потреб «Я» [10].

До різновидів тривожності можна віднести: стійку тривожність у будь-якій сфері (шкільна, міжособистісна, екологічна, тестова, комп'ютерна, та ін.) – її прийнято позначати як специ-

фічну; загальну, генералізовану тривожність, що вільно змінює об'єкти в залежності від зміни їх значущості для людини.

Ч. Спілбергер [12] виокремлює два види тривожності: особистісна й ситуативна (реактивна). Ситуативна тривожність породжена певною конкретною ситуацією, що об'єктивно хвилює та непокоїть. Цей стан може виникнути в будь-якої людини напередодні можливих життєвих переживань. Він є цілком нормальним і відіграє свою позитивну роль. Така тривожність є своєрідним мобілізуючим механізмом, що дозволяє людині серйозно й відповідально підійти до вирішення проблем, що виникають. Ненормальним є зниження ситуативної тривожності, коли людина під час серйозних обставин демонструє безлад і безвідповідальність, що, як правило, свідчить про інфантильну життєву позицію, недостатню сформованість самосвідомості.

Інший вид – так звана особистісна тривожність. Вона може розглядатися як особистісна риса, що виявляється у постійній схильності до переживань тривоги в найрізноманітніших життєвих ситуаціях. Вона характеризується станом несвідомого страху, невизначеним відчуттям загрози, готовністю сприйняти будь-яку несприятливу подію як несприятливе і небезпечне. Дитина, схильна до такого стану, постійно перебуває у настороженому і пригніченому настрої, у неї виникають труднощі у встановленні контактів з оточуючими, які сприймаються нею вороже. Закріплюючись у процесі становлення характеру, цей вид тривожності призводить до формування низької самооцінки і песимізму [12].

Однією з найбільш розповсюджених причин відхилень у розвитку дитини є порушені сімейні стосунки. Оскільки взаємини всередині сім'ї і за її межами взаємопов'язані, то проблеми у ставленні до себе, до інших людей можуть проявлятися в дитини у вигляді емоційних переживань, порушенні соціальної адаптації або навіть у вигляді хвороби. На цей факт вказує М. Лісіна, пишучи про те, що атмосфера спілкування з близькими людьми в сім'ї багато в чому визначає особливості соціабельності та контактності дитини [8, с. 7].

Сім'я може по-різному впливати на розвиток дитини. Так, взаємини в батьківській сім'ї, ставлення до дитини з боку батьків можуть формувати ефективну потребово-мотиваційну систему дитини, позитивний погляд на світ і на саму себе, у той же час ті ж самі фактори, але з іншим психологічним змістом, здатні призвести до негативних наслідків, що проявлятимуться у недостатньому розвитку потреб і мотивів, низькій самооцінці, недовірі до оточуючих тощо [3].

Розлади і дисгармонія взаємин між батьками, як зауважує О. Кононко, провокують прояви дитиною асоціальної поведінки. Сварки, непорозуміння, суперечки матері і батька провокують «важку» поведінку – агресивність, негативізм, неслухняність, грубість, злостивість. Деякі батьки дозволяють собі виявляти зневажливе ставлення до своїх дітей – засуджують їхні дії, образливо розмовляють з ними, звинувачують у всьому, нерідко до цього додається ще й фізичне покарання [5, с. 143]. Така атмосфера у сім'ї, звичайно, не сприяє набуттю дитиною навичок і досвіду гуманної поведінки, і аж ніяк не є прикладом гуманного спілкування. Окрім цього, вона сприяє формуванню емоційної нестійкості дитини, дезорієнтує її, порушуючи соціальні орієнтації тощо.

За свідченням С. Колосової, наявність повноцінних контактів дитини з батьками, що проявляються в активній турботі про дитину, у формуванні в неї почуття захищеності, сприяє, з одного боку, розвитку, так званої, базової довіри до світу, а з другого – підвищенню активності дитини в освоєнні довкілля, в першу чергу, сфери міжособистісних взаємин, створює передумови для розвитку в дитини здатності спілкуватися з іншими людьми [4, с. 108].

Мета статті – розкрити особливості тривожності дітей старшого дошкільного віку в системі дитячо-батьківських взаємин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилося на базі дитячої дошкільної студії «Початок Премудрості» м. Рівне. В експерименті брали участь 40 дітей старшого дошкільного віку та їх батьків – 40 осіб. З метою виявлення рівня тривожності нами було використано дві групи методів. Перша група методів була спрямована на вивчення ставлення дітей до своїх батьків: метод спостереження за ставленням дітей до батьків; проєктивний тест дослідження рівня тривожності «Тривожність» Р. Теммла, М. Доркі, В. Амена; проєктивна методика дослідження міжособистісних стосунків Р. Жила.

Друга група методів була спрямована на вивчення стилів ставлення батьків до дітей та їх вплив на рівень тривожності дитини: метод спостереження за ставленням батьків до дитини в межах дитячого закладу; опитувальник «Батьківське ставлення до дітей» (А. Варга, В. Століна).

За результатами спостереження за дитячо-батьківськими взаєминами було встановлено, що загальний груповий показник комунікації батьків з дітьми знаходиться на високому рівні. Переважна кількість батьків (65%) адекватно реагує на поведінку своєї дитини, поважає її індивідуальність, схвалює дитячі інтереси, підтримує бажання своєї дитини. Значна частина батьків (60%)

часто і активно допомагає своїм дітям навіть у тому, що ті в змозі робити самостійно. У 27,5% батьків виявляли надмірне співчуття дитині. Загальна тенденція у групі є такою, що батьки переоцінюють інтелектуальні та творчі здібності своїх дітей, бажаючи виокремити їх серед інших. 22,5% батьків проявляли ознаки надмірної тривоги за дитину, не даючи їй самостійно долати маленькі труднощі або неуспішні моменти власної діяльності.

З метою вивчення рівня тривожності у дошкільників ми застосували проєктивний тест дитячої тривожності (Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен).

Результати показали, що високий рівень тривожності властивий 37,5% обстежених дітей. Тобто, ця кількість дітей відрізняється частими проявами занепокоєння, особливою чутливістю. Така дитина може турбуватися, що, поки вона в садку, з мамою може щось трапитися. У цих дошкільників швидше за все низька самооцінка. Внаслідок цього у них виникає очікування неблагополуччя з боку оточуючих. Це притаманно тим дітям, чий батьки проявляють щодо них авторитарний стиль виховання і ставлять непосильні для них завдання, які дитина неспроможна виконати, причому в разі невдачі їх, зазвичай, карають, принижують. («Нічого ти робити не вмієш! Нічого в тебе не виходить!»). Із бесіди з вихователями, ми дізналися, що діти, у яких було виявлено високий рівень тривожності, дуже чутливі до своїх невдач, гостро реагують на них, схильні відмовитися від тієї діяльності, наприклад малювання або ліплення, у якій відчувають труднощі.

У 32,5% дітей виявлено вищий рівень прояву тривожності, і у 30,0% – середній рівень. Ці діти мають кращі адаптаційні можливості, швидше знаходять спільну мову з однолітками, адекватно реагують на труднощі, з якими зіштовхуються.

Цікавим є той факт, що слабкий рівень тривожності не було виявлено у жодної з обстежуваних дітей. Разом з тим, досить високі показники інших рівнів підтверджує актуальність досліджуваної проблеми і необхідність пошуку шляхів подолання означеної тенденції серед дошкільників.

Наступна методика, яку використовували, – проєктивна методика діагностики міжособистісних стосунків Р. Жилия. Ця методика допомагає з'ясувати систему особистісних взаємин дитини за 12-ма шкалами. Аналіз результатів шкал за №№ 1-7 дозволяє дійти таких висновків: 27,5% дітей вибірки демонструють високий рівень розвитку стосунків з матір'ю. У 70,0% він середній і лише 2,5% мають низький рівень розвитку цих стосун-

ків. Щодо стосунків з батьком, діти показали такі результати: 27,5% дітей мають середній рівень розвитку стосунків із батьком, 60% – низький, у 12,5% дітей стосунки з батьком практично відсутні, жодна дитина не продемонструвала високий рівень стосунків з головою сімейства. Основна частина дітей ставиться до обох своїх батьків позитивно, демонструючи середній і високий рівень розвитку цих стосунків, 72,5% та 10,0% відповідно, хоча 17,5% дітей показали низький рівень.

60,0% дітей мають низький рівень розвитку міжособистісних взаємин зі своїми братами та сестрами. Стосунки з бабусею і дідусем розподілились як низький та дуже низький рівень розвитку взаємин, 27,5% та 60,% відповідно. 12,5% дошкільників не відмітили цю категорію родичів у запропонованому їм діагностичному матеріалі. Тобто, це свідчить про те, що для даної вибірки дітей стосунки з батьками їхніх батьків не відіграють значної ролі у житті. Очевидно, це пов'язано з тим, що вони проживають окремо і приймають не надто активну роль у вихованні дітей. Авторитетність вихователя або іншого дорослого підтримують на низькому рівні розвитку 72,5% дітей, для 20,0% дорослі мають дуже слабкий авторитет і тільки 5,0% показали середній рівень розвитку стосунків із ними, для 2,5% дорослі не є авторитетом взагалі.

Шкали №№8–12 стосуються особливостей самої дитини і вказують на рівень соціальної активності дитини в суспільстві. Так, наприклад, рівень допитливості як риси характеру виявився у дошкільників таким: високий рівень мають 7,5% дітей; середній – 62,5%; низький – 30,0%; дуже низький рівень не показала жодна дитина.

Шкала домінантності (домінування) як форма прояву свого ставлення у взаєминах з оточуючими, характеризує людину, яка бажає демонструвати свою перевагу над іншими. Низький рівень домінантності виявлено у 35% дітей, у 32,5% – середній рівень домінантності, у 27,5% – дуже низький рівень, і високий виявлено лише у 5% обстежених дітей. Комунікбельність як вміння і бажання спілкуватися один з одним, має такий розподіл: у 42,5% дітей виявлено низький рівень, по 27,5% – дуже низький і середній рівень, а у 2,5% дітей виявлено високий рівень прояву означеної ознаки. Діти цієї вибірки показали високі показники соціальної адекватності: 82,5% мають високий рівень, 15,0% – середній рівень, і 2,5% дітей показали низький рівень соціальної адекватності. Тобто обстежені нами діти для свого вікового рівня абсолютно правильно розуміють існуючі зв'язки і відносини об'єктивного світу і гарно адаптуються до них.

Наступним етапом нашого дослідження було проведення діагностики стилів виховання, що проявляють матері щодо своїх дітей. Середні бали за шкалою «прийняття – відторгнення» присутні майже у всієї вибірки матерів (95,0%), що свідчить про те, що в досліджуваних переважає в основному позитивне ставлення до дитини. Дорослі приймають дитину, але не завжди поважають і визнають її індивідуальність, не до кінця поділяють її інтереси, підтримують плани, не проводять достатньо часу. 5,0% респондентів отримали низькі бали за цією шкалою, що вказує на те, що батьки відчують щодо своєї дитини переважно негативні почуття: роздратування, злість, відчай, інколи навіть ненависть. Такий дорослий може вважати дитину нездарою, не вірити в її майбутнє, низько оцінює її здібності і нерідко своїм ставленням дратує дитину.

Високі бали за шкалою «кооперація» показали 70,0% респондентів. При цьому стилі дорослий виявляє щирий інтерес до того, що цікавить дитину, високо оцінює здібності дитини, схвалює самостійність і ініціативу дитини, намагається бути з нею на рівних. Середній показник за шкалою «кооперація» виявлено у 27,5% матерів, низький – у 5,0%.

Відсоткові показники за шкалою «симбіоз» розподілилися так: у більшості матерів (52,5%) виявлено середні показники. Цей факт свідчить про те, що матері намагаються бути ближче до дитини, задовольнити її основні розумові потреби, досить адекватно оберігають її від неприємностей. Низькі бали за цією шкалою виявлено у 40,0% респондентів і є свідченням того, що дорослий, навпаки, встановлює значну психологічну дистанцію між собою і дитиною, мало турбується про неї. Це – своєрідна безконтактність дитини та матері. 2,5% матерів мають високий рівень прив'язаності у стосунках із дитиною.

10,0% матерів мають високі бали за шкалою «авторитарна гіперсоціалізація». Це вказує на те, що дорослий веде себе надто авторитарно щодо дитини, вимагаючи від неї абсолютного послуху і ставлячи її в суворі дисциплінарні рамки. Вона нав'язує дитині майже в усьому свою волю, не в змозі встати на її бік. За прояви свавілля дитину суворо карають. Батьки стежать за соціальними досягненнями дитини і вимагають соціального успіху. При цьому вони добре знають дитину, її індивідуальні здібності, звички, думки, почуття.

42,5% матерів показали середні показники за цією шкалою, що вказує на менший, але все ж таки присутній контроль за діями дитини з боку дорослого, причому він має більш адекватний,

природній, не патологічний характер. Ці показники є найкращим варіантом оцінки педагогічних здібностей дорослого за цією шкалою. Низькі бали отримали матері (42,5%), у яких контроль за діями дитини практично відсутній. Відсутність контролю може не дуже добре позначатися на навчанні і вихованні дітей.

Середні показники за шкалою «маленький невдаха» показали 25% опитаних, що є ознакою того, що дорослі вважають дитину в окремих життєвих ситуаціях невдахою і ставляться до неї як до несвідомої істоти, не враховують вікові особливості дитини. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини вважаються дорослими недостатньо серйозними, і вони часто, хоча і не завжди, ігнорують їх. Тут може простежуватися прагнення батьків інфантилізувати свою дитину, приписати їй особистісну і соціальну неспроможність. Батьки інколи бачать свою дитину меншою, ніж вона є насправді. Інколи такі батьки можуть не довіряти дитині й вважати її відкритою до негативних впливів. Низькі бали було виявлено у 65,0% матерів за цією шкалою.

З метою математичної обробки результатів дослідження було здійснено кореляційний аналіз між показниками, отриманими за «Проективним тестом дитячої тривожності» Р. Теммла, М. Доркі, В. Амен та результатами методики «Батьківське ставлення до дітей» А. Варга, В. Століна. Виявилось, що існує прямий зв'язок між шкалою «авторитарна гіперсоціалізація» стилю батьківського ставлення та рівнем тривожності дитини ($R=0,6$) Це вказує на те, що на рівень тривожності впливає рівень постійного контролю за поведінкою дитини її батьків. Суттєвим є також показник існуючого зв'язку між тривожністю і шкалою батьківського ставлення «маленький невдаха» ($R=0,6$). Таким чином, ми можемо стверджувати, що характер дитячо-батьківських взаємин безпосередньо впливає на рівень тривожності дитини. Авторитарні тенденції у ставленні до дітей лише сприяють зростанню проявів тривожності у дітей.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, недостатність, обмеженість емоційного спілкування і активної доброзичливої уваги з боку близьких дорослих призводить до появи у дитини тривожності. З огляду на це, дуже важлива корекція порушень різних емоційних станів і дисгармонії в розвитку особистості. Тому в перспективі подальших досліджень з метою зниження рівня тривожності дошкільників плануємо розробку соціально-психологічного тренінгу для дітей і їх батьків, щоб позбутися основних причин виникнення тривожності (підвищити самооцінку дітей та їх батьків, допомогти розвинути їх впевне-

ність, навчити навичкам спілкування і взаємодії з іншими, забезпечити умови для високих результатів діяльності).

Список використаних джерел

1. Горноста́й П.П. Психология личности: Словарь-справочник / под ред. П.П. Горноста́я, Т.М. Титаренко; П.П.Горноста́й, Т.М.Титаренко, И.А.Грабская. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
2. Изард К.Э. Страх и виды тревожности // Тревога и тревожность / К.Э.Изард; Сост. и общ. ред. В. М. Астапова. – СПб., 2008. – С.109–123.
3. Козлюк О. А. Роль сім'ї у вихованні гуманістичної спрямованості спілкування дітей старшого дошкільного віку / О.А.Козлюк // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ : БДПУ, 2010. – № 3. – С. 87–91.
4. Колосова С.Л. Детская агрессия / С.Л.Колосова. – СПб., 2004. – 224 с.
5. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) / О.Л.Кононко. – К., 1998. – 255 с.
6. Краткий психологический словарь / под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М. : Политиздат, 1985. – 292 с.
7. Немов Р.С. Психология: В 3-х т. Т. 3 / Р.С.Немов. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 631 с.
8. Общение детей в детском саду и семье / под ред. Т.А.Репиной, Р.Б.Стеркиной. – М., 1990.
9. Омельченко Я.М. Психологічна допомога дітям з тривожними станами. – 2-ге видання / Я.Омельченко, З.Кісарчук. – К. : Шк. світ, 2011. – 112 с.
10. Прихожан А.М. Тревожность детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А.М. Прихожан. – М. : МПСИ; Воронеж : Изд-во НПО «Модек», 2000. – 246 с.
11. Салливан Г.С. Интерперсональная теория в психиатрии / Г.С. Салливан. – М. : КСП; СПб. : Ювента, 1999. – 346 с.
12. Спилбергер Ч.Д. Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги // Тревога и тревожность: хрестоматия / сост. и общ. редакция В.М. Астапова; Ч.Д.Спилбергер. – СПб., 2008. – С. 85–99.
13. Хорни К. Тревожность // Тревога и тревожность / К. Хорни; Сост. и общ. редакция В.М. Астапова. – СПб., – С. 166–181.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Gornostaj P.P. Psihologija lichnosti: Slovar'-spravochnik / pod red. P.P. Gornostaja, T.M. Titarenko; P.P.Gornostaj, T.M.Titarenko, I.A.Grabskaja. – K. : Ruta, 2001. – 320 s. (rus).
2. Izard K.Je. Strah i vidy trevozhnosti // Trevoga i trevozhnost' / Sost. i obshh. red. V. M. Astapova; K.Je.Izard. – SPb., 2008. – S.109–123. (rus)/
3. Kozliuk O.A. Rol' sim'ii u vihovanni humanistichnoii spriamovanosti spilkuvannia diteii starshogo doshkil'nogo viku / O.A.Kozliuk // Zbirnyk naukovykh prac' Berdians'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu (Pedagogichni nauki). – Berdians'k : BDPU, 2010. – № 3. – S. 87–91. (ukr.)
4. Kolosova S.L. Detskaia agressiia / S.L.Kolosova. – SPb., 2004. – 224 s.
5. Kononko O.L. Social'no-emociiinyi rozvytok osobystosti (v doshkil'nomu dytynstvi) / O.L.Kononko. – K., 1998. – 255 s. (ukr).
6. Kratkii psihologicheskii slovar' / pod red. A.V.Petrovskogo, M.G.Iaroshevskogo. – M. : Politizdat, 1985. – 292 s. (rus).
7. Nemov R.S. Psihologija: V 3-h t. T. 3 / R.S.Nemov. – M. : VLADOS, 2001. – 631 s.
8. Obshhenie detei v detskom sadu i sem'ie / pod red. T. A.Repinoi, R.B.Sterkinoi. – M., 1990. (rus).
9. Omel'chenko Ia.M. Psihologichna dopomoga ditiam z trivozhnymy stanamy. – 2-ge vydannia / Ia.Omel'chenko, Z.Kisarchuk. – K. : Shk. svit, 2011. – 112 s. (ukr).
10. Prihozhan A.M. Trevozhnost' detei i podrostkov: psihologicheskaia priroda i vozrastnaia dinamika / A.M. Prihozhan. – M. : MPSI; Voronezh : Izd-vo NPO «Modek», 2000. – 246 s. (rus).
11. Sallivan G.S. Interpersonal'naia teoriia v psichiatrii / G.S. Sallivan. – M. : KSP; SPb. : Juventa, 1999. – 346 s. (rus).
12. Spilberger Ch.D. Konceptual'nye i metodologicheskie problemy issledovaniia trevogi // Trevoga i trevozhnost': hrestomatiiia / sost. i obshh. redakciia V.M.Astapova; Ch.D.Spilberger. – SPb., 2008. – S. 85–99. (rus).
13. Horni K. Trevozhnost' // Trevoga i trevozhnost' / K. Horni; Sost. i obshh. redakcija V.M.Astapova. – SPb., – S. 166–181. (rus).

Received January 18, 2016

Revised February 21, 2016

Accepted March 22, 2017

Зміст

С.Д. Максименко Культурно-історична теорія розвитку Л.С. Виготського	7
Ю.Ю. Бойко-Бузиль Стилі конфліктної поведінки в системі професійно-особистісного становлення керівників органів і підрозділів МВС України	20
А.С. Гуляєва Роль системи переконань у житті особистості	31
І.А. Гуляє, Я.В. Чаплак, Г.В. Чуйко Ціннісний аспект життєвого шляху особистості	40
І.В. Данилюк, Д.І. Ларін Загальна характеристика психологічних напрямків першої третини ХХ століття у поглядах Л. С. Виготського.	55
А.П. Дебреньок Професійно важливі якості операторів радіолокаційних станцій Повітряних Сил Збройних Сил України як основні детермінанти психологічної сумісності бойових обслуг	66
В.В. Журавльова Фактори розвитку особистості керівника	79
Н.В. Завязкіна Щодо питання експертно-психологічного аналізу при посмертних експертизах	94
Е.Е. Ivashkevych Psychological characteristics of narrative level of graphic novels	105
С.І. Канюка Особливості типів жінок за сформованістю їх толерантності та психологічної готовності до материнства	119
О.А. Козлюк, Н.М. Руденко Особливості розвитку тривожності дошкільників у системі дитячо-батьківських взаємин	131

І.М. Кучманіч, Р.А. Мороз	
Психологічний механізм виникнення та перебігу психологічної травми в особистості	146
І.С. Литвиненко	
Волонтерська діяльність як засіб індивідуалізації професійної підготовки студентів-психологів	160
Н.О. Макарчук	
Психологія особистісної саморегуляції при ментальних порушеннях розвитку	173
К.С. Максименко	
Общая характеристика психологической специфики непсихотических личностных расстройств (по МКБ-10)	185
И.Ф. Манилов	
О концептуальных положениях мультимодальной суггестивной психотерапии.	197
Е.И. Медведская	
К проблеме основания психологической типологии представителей информационных культур	208
М.М. Наконечна	
Особистісна активність людини в контексті історичної психології.	224
Л.А. Онуфриєва	
Theoretical and methodological analysis of the problem on future specialist's self-consciousness.	233
К.С. Осика	
Психолого-педагогічний потенціал використання ювілейних культурних та спортивних заходів у тренувальному процесі студентів-каратистів	249
О.В. Осика	
Гуманістичний підхід у клієнт-центрованих та раціонально-емоційній поведінковій терапіях	260
І.В. Полілуєва	
Розвиток навичок емоційно-вольової регуляції в художньо-спортивній діяльності підлітків	272

Т.О. Работа

Феномен психологічного здоров'я у контексті
психосемантичного підходу285

С.О. Ренке

Гендерний аспект становлення професійного образу
«Я» особистості294

Т.І. Сватенкова

Актуальність роботи практичного психолога
з тимчасовою дитячою групою в умовах
оздоровчого табору.....308

Р.Т. Сімко

Особливості формування особистісних рис суб'єктів
ризиконебезпечної діяльності у процесі занять
психологічною підготовкою319

Н.С. Славіна

Психопрофілактика алкогольної залежності
в юнацькому віці330

С.Є. Сосніхіна

Психологічні засади формування та розвитку
ціннісно-смыслової сфери студентів340

О.В. Хуртенко

Структурні компоненти та етапи формування іміджу
молодого педагога у процесі професійної діяльності.....351

І.Є. Чугуєва, С.В. Кузнецова

Психологічні особливості професійної діяльності
в системі підготовки майбутніх фахівців.....360

Бібліографія.....372

Відомості про авторів392